

An illustration from a top-down perspective showing six people sitting around a large orange table. They are engaged in a collaborative meeting, with some looking at laptops, others at documents or smartphones. The table is cluttered with papers, a laptop, and coffee cups. There are stylized plants in pots around the table. The background is a light gray circle on a white field.

Teamgids burgerschap po

Samen werken aan een stevig fundament
onder je burgerschapscurriculum

Verantwoording

2025 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Maike Oberink en Liesbeth Pennewaard

Informatie

SLO
Postbus 502, 3800 AM Amersfoort
Telefoon (033) 4840 840
Internet: www.slo.nl
E-mail: info@slo.nl

AN

1.8226.001

Teamgids burgerschap

Je doet ongetwijfeld veel aan burgerschap, bewust en onbewust. Wanneer je samen met je team een gemeenschappelijk beeld ontwikkelt van wat burgerschap betekent, kun je van je school een passende oefenplaats voor je leerlingen maken.

Met deze Teamgids ga je concreet aan de slag. Je maakt de grond bouwrijp voor een doelgericht, samenhangend en herkenbaar burgerschapscurriculum. Na afloop heb je de kennis in huis en de nodige afstemming binnen je team.

Deze Teamgids biedt een doordachte aanpak voor drie bijeenkomsten. We moedigen teams aan om aanpassingen te maken die aansluiten bij je specifieke context en onderwijsontwikkeling.

Na bijeenkomst 1 heb je waardevolle input voor je visie. In bijeenkomst 2 verzamel je informatie voor je leerdoelen. Tijdens bijeenkomst 3 kom je samen tot gedeelde beelden voor je onderwijsaanbod. Met de afsluitende praktijkopdracht vertaal je alle opbrengsten naar een goed doordacht burgerschapscurriculum.

De Teamgids is geschreven voor een team in de breedste zin van het woord. Denk aan een mix van school- en teamleiders, leraren van verschillende vakken of leergebieden en onderwijsondersteunende collega's.

De eerste twee bijeenkomsten duren anderhalf tot twee uur en voor de derde bijeenkomst heb je twee uur nodig.

Er zijn drie agenda's, een voor elke bijeenkomst en er is geen voorzitter, iedereen doet mee. Eén teamlid is verantwoordelijk voor de materialen en de planning. Het overzicht vind je aan het einde van elke bijeenkomst.

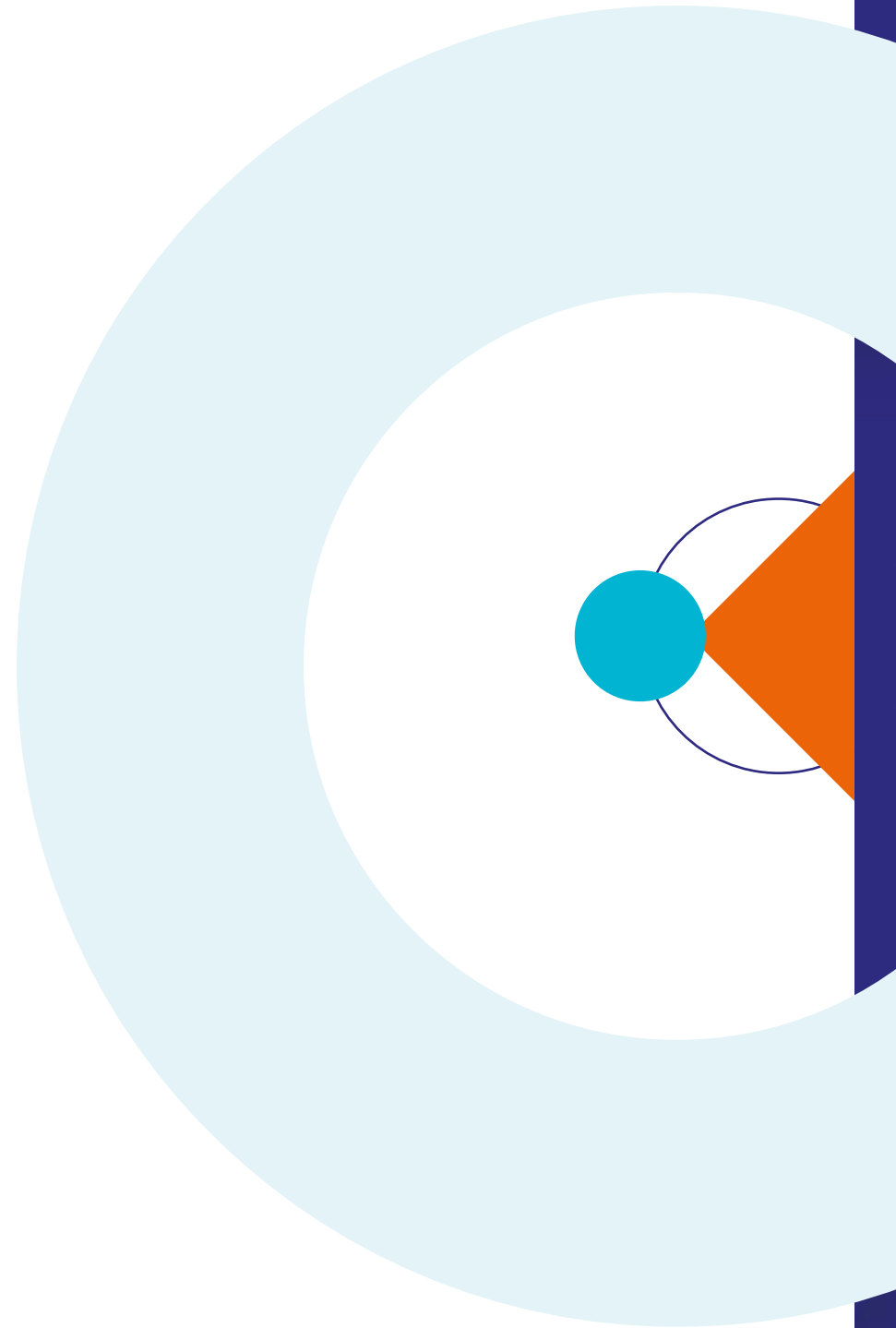

Vind hier alle links uit deze teamgids.
Scan de QR-code of zoek het handmatig op:
www.bit.ly/linkscurriculumontwikkeling

Bijeenkomst 1

Bijeenkomst 1

In deze eerste bijeenkomst verken je samen het begrip burgerschap. Heb je hier allemaal hetzelfde beeld bij? Wat zijn de verschillen en kun je die overbruggen? Ken je de wettelijke opdracht?

1. Burgerschap onder de loep nemen

2. Welke vragen leven er?

3. Waar staat je team?

4. Wat is de wettelijke speelruimte bij burgerschap?

5. Praktijkopdracht

6. Kun je er geen genoeg van krijgen?

Waar of niet waar?

Waar of niet waar?

30
min.

1. Burgerschap onder de loop nemen

Burgerschap is een breed begrip, en er zijn veel verschillende ideeën over wat de essentie ervan is. Met deze activiteit ontdek je wat burgerschap voor jou en je school betekent, want jij weet als geen ander wat goed bij je leerlingen past.

Je neemt hiervoor eerst met je team de essentie van burgerschap onder de loop, zie [bijlage 1](#).

Veronderstel, je kijkt naar de toekomst van je school. Wat is dan over twee jaar je ideaalbeeld als het gaat om burgerschap? Wat zie je? Wat ervaar je?

Pak het als volgt aan:

- In tweetallen neem je een van de essenties van burgerschap onder de loop en kijk je naar je school over twee jaar. Wat doen je leerlingen? En wat zeggen zij? Wat zegt en doet je team? En de ouders, hoe zijn zij betrokken?
- Maak aantekeningen bij de illustratie van [bijlage 2](#)
- Deel de uitkomst met je team. Welke beelden neem je mee?
- Leg het eerste resultaat vast in het document Teambeelden, [bijlage 3](#): beschrijf kernachtig hoe burgerschap er over twee jaar uitziet bij jou op school. Stel het gerust gedurende de komende bijeenkomsten bij.

*De essentie van burgerschap is gebaseerd op de **kerndoelen burgerschap voor po/so**. Ben je hier nog niet mee bekend, dan kun je ze met het team even doornemen.*

Als je het document Teambeelden opslaat als Word-document, kun je het tijdens elke bijeenkomst eenvoudig aanvullen. Het vormt aan het einde van de Teamgids de onderlegger voor goed onderbouwde en gedragen curriculumbeslissingen van je team onder je burgerschapsonderwijs.

Beantwoord ook samen [vraag 1](#) in het document Teambeelden: wat heeft deze opdracht je team gebracht?

Toekomstbeeld

Het gaat erom dat je burgerschap invult op een manier die bij je school past. Dat kan bijvoorbeeld ook vanuit wereldburgerschap of vreedzame school.

2. Welke vragen leven er?

De werkvorm dialoog kan ook goed werken met onze leerlingen. Wat nemen we dan als gesprekssymbool?

Waar sta jij ten opzichte van burgerschapsonderwijs? Welke vragen leven er binnen het team? En hoe zit dat met individuele overtuigingen? Die er overigens gewoon mogen zijn. Daar kom je in gesprek met elkaar achter, zie [bijlage 4](#).

Dat mogen ze wat mij betreft zelf kiezen.

Elk teamlid kiest twee vragen en beantwoordt beide vragen voor zichzelf. Met je team voer je de dialoog in twee gespreksrondes.

In gespreksronde 1 geef je antwoord op de eerste vraag, in gespreksronde 2 doe je dat voor je tweede vraag. Is alles gezegd en gehoord of ga je nog voor een derde ronde?

Voer het gesprek met de werkvorm dialoog

De dialoog voeren met een gespreksstok of een ander voorwerp is effectiever dan een discussie voeren. Degene met de gespreksstok spreekt, niemand anders, en je geeft de gespreksstok door wanneer je klaar bent. Maar wat maakt nou het verschil?

Met de dialoog als werkvorm zorg je ervoor dat iedereen kan zeggen wat ze gezegd willen hebben, zonder dat iemand je onderbreekt, tegensprekt of dat je in een discussie belandt. Door niet op elkaar te reageren verzandt het gesprek niet.

Alle inbreng is van gelijke waarde en het enige dat je doet is luisteren. Hierdoor krijg je goed zicht op alles wat er leeft.

Rond dit agendapunt af met vraag 2 in het document Teambeelden: voelde iedereen zich gehoord en zijn er vragen die je later nog op wilt pakken?

15 min.

3. Waar staat je team?

Met alles wat besproken is kijk je nog een keer naar je toekomstbeeld. Wil je het bijstellen in het document Teambeelden, of ben je klaar voor de volgende stap? Je kunt pas samen verder als de beelden van de teamleden overeenkomen. Daar kom je met deze opdracht achter.

- 1. Je gaat met je team** op een denkbeeldige lijn staan. Dat kan fysiek in de ruimte of op papier met [bijlage 5](#). Welke wordt het?
- 2. Als je voor de fysieke optie** kiest, zorg dan voor voldoende ruimte. Aan het ene uiteinde ga je staan wanneer je denkt dat je team dezelfde beelden heeft en er niets in de weg staat voor een vervolg. Het andere uiteinde geeft aan dat je team nog niet eenduidig op weg is.
- 3. Kies je voor papier**, print dan [bijlage 5](#) op A3-formaat en leg deze op tafel. Iedereen markeert vervolgens de eigen positie op de lijn tussen de twee uitspraken, bijvoorbeeld door je naam daar te schrijven.
- 4. Waar sta jij op de lijn?** En? Waar staat je team? Zijn er grote verschillen? En wat maakt die verschillen? Kun je ze overbruggen? Bespreek met elkaar wat er nodig is om tot dezelfde beelden te komen en bedenk dat juist 'andersdenkenden' een inzicht kunnen hebben waar je als team je voordeel mee kunt doen.
- 5. Beantwoord vraag 3** in het document Teambeelden: waar staat ons team? Is er nog iets nodig om tot dezelfde beelden te komen?

20 min.

4. Wat is de wettelijke speelruimte bij burgerschap?

Er staat een quiz **Waar of niet waar** voor je team klaar. Deze gaat over de wetgeving rond burgerschap. Je komt erachter wat verplicht is, en wat er mogelijk is.

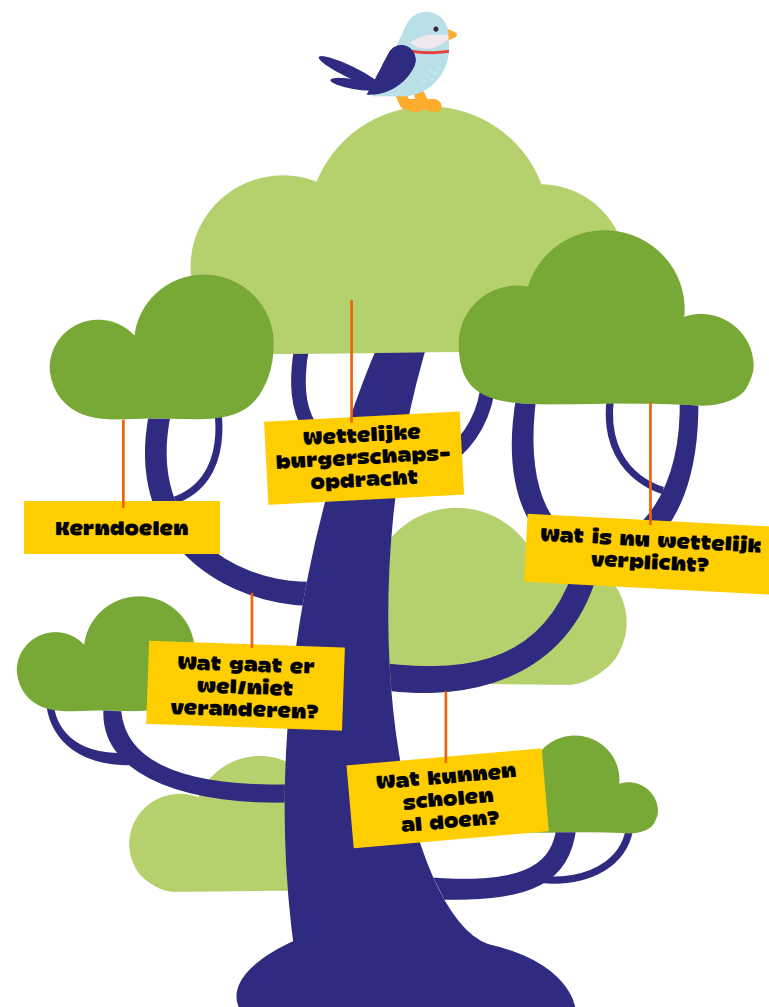
Doe je de quiz samen, of past het beter bij je team als iedereen eerst voor zichzelf over een vraag nadenkt?

Nu je de vragen - vast allemaal goed - hebt beantwoord en je met je team weer een stapje verder bent, kan het zijn dat je de antwoorden in het document Teambeelden wilt bijstellen of aanvullen. Neem daar even de tijd voor. Beantwoord ook vraag 4: welke misconcepties over burgerschap leven er op school, denk je? Hoe ga je ze uit de wereld helpen?

Fijn dat we de neuzen dezelfde kant op hebben, is het iets om deze quiz met het hele team te doen?

Ik vraag me inderdaad af of iedereen op de hoogte is van wat er precies van ons gevraagd wordt.

Handig om bij de hand te hebben: de **Infographic Burgerschapsonderwijs**: wat zijn de huidige verplichtingen en welke veranderingen komen eraan?

5 min.

5. Praktijkopdracht!

Ter voorbereiding op de volgende bijeenkomst interview je je leerlingen. Dit kunnen al je leerlingen zijn, of een mooie diverse groep. Hoe denken zij over burgerschap? Ervaren ze bijvoorbeeld dat ze inspraak hebben binnen de school? Willen ze wel meedenken en meepraten? En waarover dan?

We hebben alvast een aantal vragen voor je bedacht. Hier kun je uit putten. Die vind je in [bijlage 6](#). Kies zelf welke vragen je aan je leerlingen stelt. Pas je de taal wel even aan je leerlingen aan? En wellicht heb je zelf ook nog mooie suggesties. Het gaat erom dat je bij je leerlingen nagaat wat zij belangrijk vinden en waarvoor zij in beweging komen.

De werkvorm dialoog kun je ook met je leerlingen doen. De gesprekken helpen je bij het inkleuren van je burgerschapsonderwijs.

Maar wat als leerlingen dan dingen willen die we niet waar kunnen maken?

Ik zie het meer als mooie inspiratie voor de inkleuring van ons burgerschapsonderwijs. Zo nemen we meerdere perspectieven mee.

6. Kun je er geen genoeg van krijgen?

Elke bijeenkomst eindigt met kijk-, luister- en leestips voor wie zich tussen de bijeenkomsten door nog verder wil verdiepen in burgerschap. Tijdens de bijeenkomsten komen we hier niet op terug, maar het zijn zeker waardevolle bronnen.

Om te lezen

Hessel Nieuwelink is lector burgerschapsonderwijs aan de Hogeschool van Amsterdam. Hij pleit voor een veerkrachtige democratische gezindheid bij jongeren, in een tijd van crises en maatschappelijke spanningen. Lees zijn [pleidooi](#) voor het versterken van burgerschapsonderwijs.

Het [Handboek Burgerschapsonderwijs voor het primair onderwijs](#) beschrijft uitgebreid hoe je de burgerschapsopdracht kunt aanpakken en bevat praktische tips en inspirerende voorbeelden uit de praktijk.

Om te kijken

In dit [webinar van Expertisepunt Burgerschap](#) bespreekt de Inspectie van het Onderwijs waar zij op let bij doelgericht en samenhangend burgerschapsonderwijs en wat zij op scholen waarneemt.

Om te luisteren

De Tijpcast [Hoe ziet burgerschap eruit in de dagelijkse schoolpraktijk?](#) is een van de vijf afleveringen over burgerschap in het onderwijs. Onderwerpen als hoe werk je aan burgerschap met je onderwijsteam en hoe zorg je voor een logische samenhang komen aan bod.

Om te verkennen

Het [lectorat Samen Divers](#) doet onderzoek naar actief burgerschap en sociale cohesie in de klas. Hoe kunnen we iedereen laten meedoen, erbij laten horen en naar elkaar laten omzien?

Bewaak jij de agenda?

Dan ben jij degene die de bijeenkomsten voorbereidt. Verder zorg je dat je:

- de drie bijeenkomsten organiseert met telkens drie weken ertussen, zodat je de praktijkopdracht kunt uitvoeren;
- alle bijlagen per bijeenkomst bij de hand hebt, zoals beschreven in de agenda.

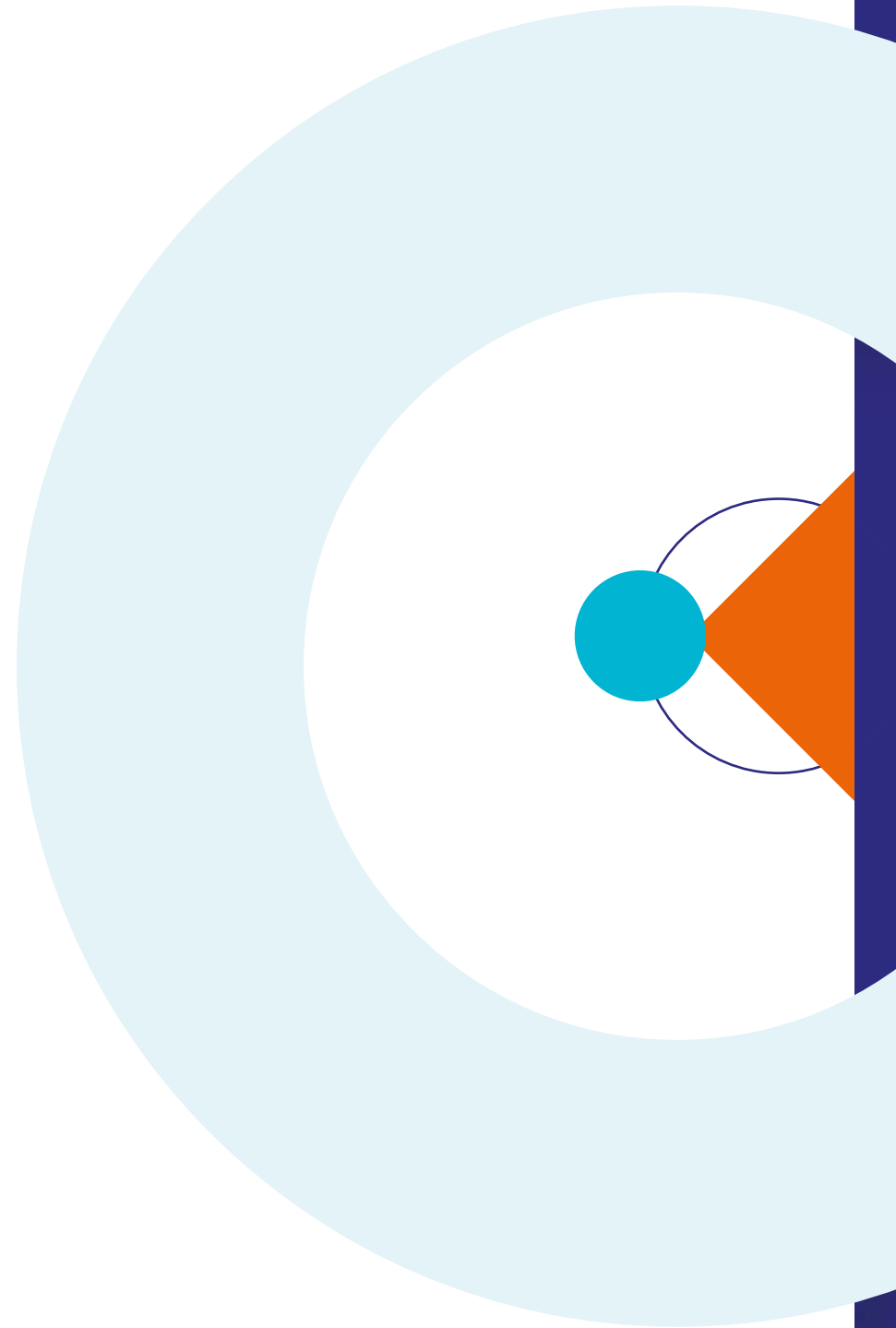
Je bent als team samen verantwoordelijk voor het doorlopen van het proces en de opbrengsten ervan.

Agendapunten bijeenkomst 1	Duur	Doel	Bijlage
1. Burgerschap onder de loep	 30 min.	Samen een beschrijving maken die bij je team past	Bijlage 1 : 1 x printen p.p. Bijlage 2 : 1 x printen p.p. Bijlage 3 : opslaan als Word document
2. Welke vragen leven er?	 20 min.	Alles bespreekbaar maken	Bijlage 4 : 1 x printen p.p.
3. Waar staat je team?	 15 min.	In hoeverre is er een gemeenschappelijk beeld?	Bijlage 5 : 1 x printen op A3-formaat of kies ervoor om in de ruimte op een denkbeeldige lijn te gaan staan.
4. Wat is de wettelijke speelruimte als het gaat om burgerschap?	 20 min.	Quiz 'waar of niet waar' over de ruimte in de wetgeving	Quiz
5. Praktijkopdracht	 5 min.	Praktijkopdracht voorbereiden.	Bijlage 6 : 1 x printen p.p.

Bijeenkomst 2

Bijeenkomst 2

De komende anderhalf tot twee uur breng je je leerlingenpopulatie in kaart, waarmee je accenten legt voor een passend burgerschapscurriculum. Je maakt vandaag vast een begin.

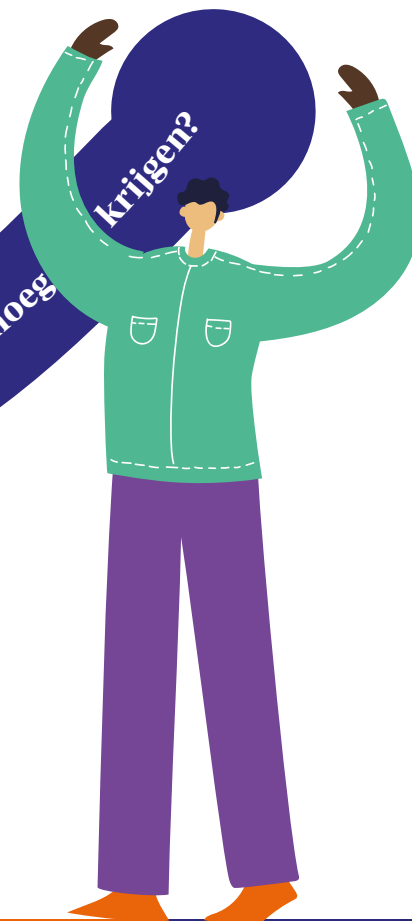
1. Ervaringen delen

2. Wat weet je van je leerlingen?

3. Welke passende accenten leg je?

4. Praktijkopdracht

5. Kun je er geen genoeg krijgen?

20
min.

1. Ervaringen delen

Eerst een terugblik naar de praktijkopdracht uit bijeenkomst 1. Hoe verliepen de interviews? Iedereen beantwoordt deze vragen eerst voor zichzelf:

1. *Wat heeft je positief verrast?*
2. *Welk antwoord vergeet je nooit meer en neem je zeker mee?*
3. *Heb je nog nieuwe ideeën voor burgerschap opgedaan?*
4. ...

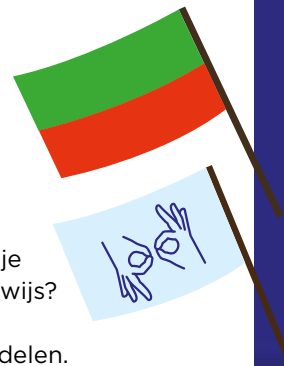
Besprek de vragen daarna met elkaar en beantwoord de vragen 5 en 6 van het document Teambeelden: hoe open staan je leerlingen voor burgerschap en welke inzichten hebben de interviews opgeleverd die je als team wilt vasthouden?

Vergeet niet om alle antwoorden in het document Teambeelden in de loop van de bijeenkomsten bij te stellen op basis van kennis, ervaringen en gesprekken die je met elkaar voert. Misschien is in de tussentijd iets veranderd in je gedachten over het belang van burgerschap op jouw school, of hoe je kijkt naar inspraak van je leerlingen? Het document vormt de beredeneerde onderlegger voor je burgerschapscurriculum.

30
min.

2. Wat weet je van je leerlingen

Je weet vast veel van je leerlingen. Maar weet je ook datgene van je leerlingen wat nodig is om te komen tot goed burgerschapsonderwijs? Hiervoor breng je de leerlingenpopulatie van je school in kaart. Daar maak je een apart Word-document van. Dat bestaat uit drie delen. Pak je even [bijlage 7](#) erbij? Je ziet dat het eerste deel ruimte biedt voor de opbrengst van de gesprekken die je hebt gevoerd met je leerlingen. Die geven inzicht in waar je leerlingen staan ten opzichte van burgerschap.

Deel twee bestaat uit objectieve informatie en deze achterhaal je bij bijvoorbeeld de kwaliteitsmedewerker. Beide delen voeg je na deze bijeenkomst toe aan [bijlage 7](#).

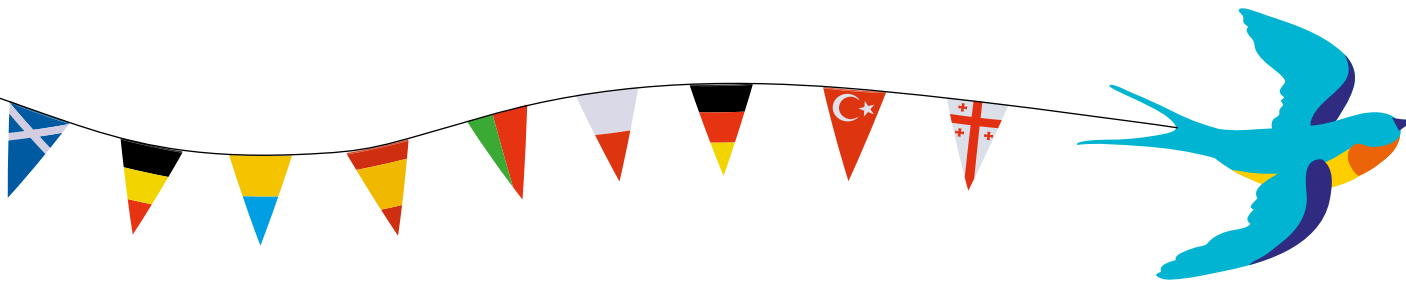
Met het derde deel – de sociale context waarin je leerlingen opgroeien – ga je vandaag aan de slag en daarmee maak je de inventarisatie compleet. Dat gaat als volgt:

1. Knip de vragen uit.
2. Scan de vragen met je team en maak twee stapels. Op de eerste stapel leg je de vragen die je vandaag beantwoordt. Op de andere stapel leg je vragen die je overslaat, omdat ze niet van toepassing zijn, je er geen zicht op hebt, of waar je denkt niet aan toe te komen.
3. Beantwoord de vragen van de eerste stapel in tweetallen. Bespreek en schrijf op wat je ziet en hoort, niet wat je denkt dat het betekent.
4. Laat een ander tweetal de beschrijvingen bekijken en aanvullen. Dit voorkomt dat één blikveld het beeld gaat domineren.
5. Deel de uitkomst met je hele team.
6. Leg na afloop van de bijeenkomst de uitkomst vast in [bijlage 7](#).
7. Als je het niet redt alle gekozen vragen te beantwoorden, spreek dan met elkaar af wanneer je het afrondt.

Een valkuil kan zijn dat je denkt dat leerlingen met een zelfde achtergrond ook dezelfde behoefte hebben. Sta daarom ook stil bij overeenkomsten en verschillen binnen groepen leerlingen met dezelfde achtergrond.

Wereldburgerschap.

We zijn verbonden met mensen en perspectieven van over de hele wereld en maken deel uit van een samenleving met veel internationale verbanden. Kijk ook eens op die manier naar burgerschap.

De achtergrond van je leerlingen is een bron waar je uit kunt putten. Hier heb je nu meer inzicht in. Het vormt voor een deel de basis waarop je keuzes maakt voor je burgerschapsonderwijs en je maakt het zo ook inzichtelijk voor bijvoorbeeld de Inspectie. Het volgende agendapunt gaat over wat je je leerlingen wilt meegeven.

Dit doen we nu wel, maar het is een momentopname.

Ja klopt, de vraag is hoe vaak we dit doen. Het gaat erom dat we meenemen wat er in hun wereld speelt. En onze leerlingen veranderen ook. Zullen we het om de drie jaar doen?

30 min.

3. Welke passende accenten leg je?

Waar het nu om gaat is dat je, met de kennis en ervaringen die je met je leerlingen hebt opgedaan, de passende accenten op het burgerschapsonderwijs van je school legt. Hoewel het wel wat denkwerk en besluitvorming van je vraagt, gaat dit op hoofdlijnen vandaag vast lukken. Het gaat om de antwoorden op deze vragen:

1. Op welke sociale en maatschappelijke competenties leg je het accent: wat wil je je leerlingen meegeven?
2. Welke overkoepelende thema's laat je aan bod komen: waar wil je dat ze over leren nadenken?

Beschrijf de uitkomst in het document Teambeelden, vraag 7 en 8. En beantwoord ook vraag 9: zijn er nog ideeën besproken die je niet wilt vergeten, bijvoorbeeld over wat je leerlingen wilt laten ervaren?

10 min.

4. Praktijkopdracht

In de derde bijeenkomst werk je aan de school als oefenplaats. Om hier alvast wat ervaring mee op te doen, geven we je als praktijkopdracht vier voorbeelden van leeractiviteiten voor actief burgerschap, zie [bijlage 8](#).

Probeer voor de derde bijeenkomst in ieder geval twee leeractiviteiten uit.

5. Kun je er geen genoeg van krijgen?

Om te lezen

Een helder [essay](#) van Iliass El Hadioui dat je inzicht geeft in verschillen tussen peergroupcultuur, straatcultuur en thuiscultuur en hoe dat je onderwijs beïnvloedt.

De handleiding [Je hebt makkelijk praten](#) van School en Veiligheid helpt je bij het begeleiden van gesprekken over gevoelige onderwerpen in de klas. Je vindt op deze website meer praktisch toepasbare materialen zoals tips voor het omgaan met oververhitting of doorvragen met open vragen.

Om te kijken

In de video [Ik zeg je eerlijk](#) maak je kennis met docent Peter. Hij voert gesprekken met leerlingen over seksuele en religieuze diversiteit op basis- en middelbare scholen. Zonder te oordelen, met de nodige humor en prikkelende stellingen maakt hij gevoelige onderwerpen bespreekbaar. In de gesprekken deelt hij ook zijn eigen verhaal.

Om te luisteren

De Tjipcast [Hoe maakt wereldburgerschap ons onderwijs mooier, beter en rijker?](#) gaat over wat het betekent om jongeren op te leiden tot wereldburgers in een tijd van klimaatverandering, polarisatie en snelle maatschappelijke veranderingen. Wereldburgerschap verrijkt het onderwijs, en draagt bij aan een duurzamere en meer empathische samenleving.

Om te verkennen

Neem eens een kijkje bij de [werkomgeving inclusieve cultuur](#). Deze website is mogelijk gemaakt door de [Alliantie 'Divers voor de klas'](#). Een mooi begin is het lezen van de wetenschappelijk achtergrondinformatie waarop de werkomgeving is gebaseerd.

Bewaak jij de agenda?

Dan ben jij degene die de bijeenkomsten voorbereidt

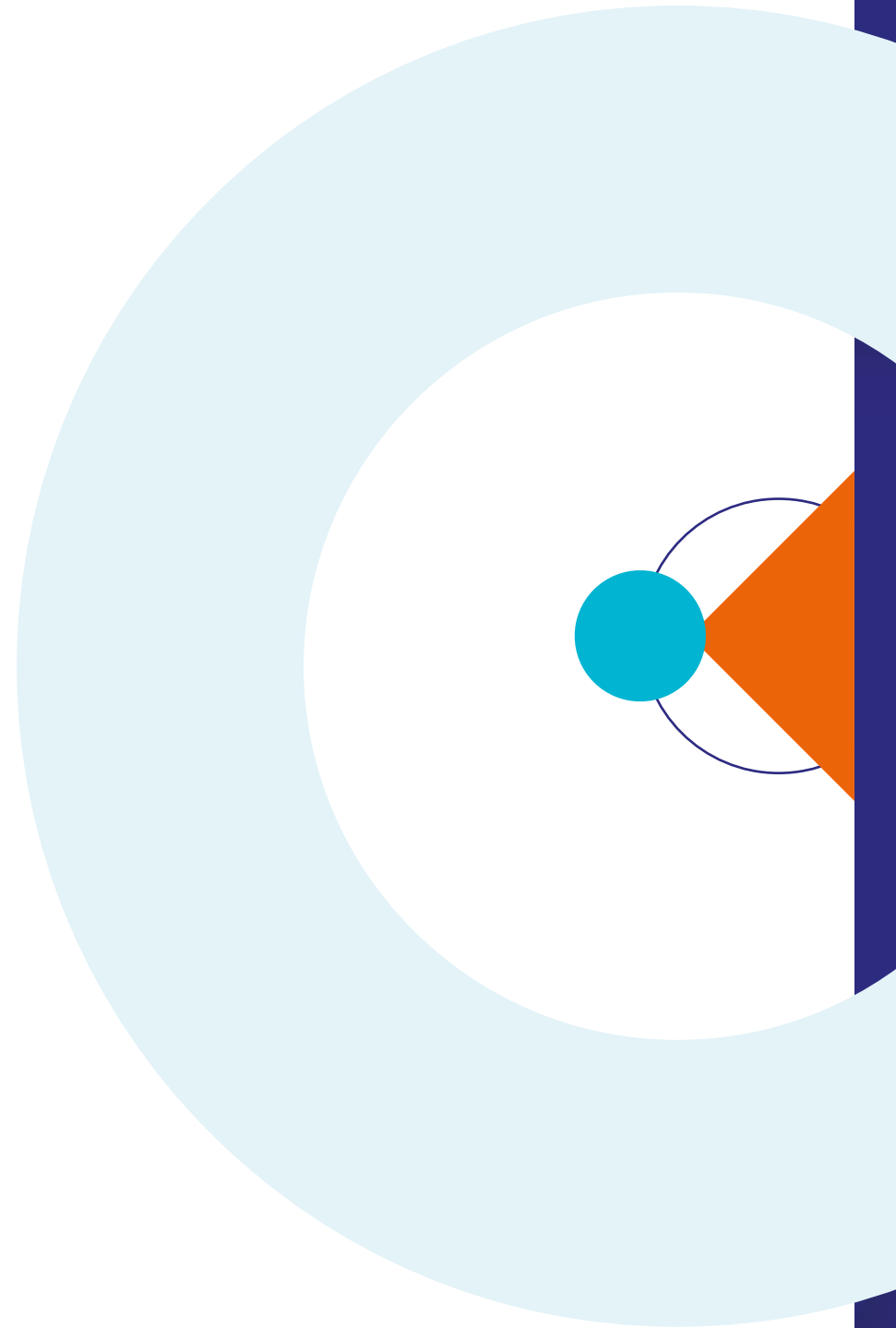
Je bent als team samen verantwoordelijk voor het doorlopen van het proces en de opbrengsten ervan.

Agendapunten bijeenkomst 2	Duur	Doel	Bijlage
1. Ervaringen delen	 20 min.	De praktijkopdracht evalueren	
2. Wat weet je van je leerlingen?	 30 min.	Leerlingenpopulatie in kaart brengen met je team	<u>Bijlage 7</u> : opslaan als Worddocument
3. Welke passende accenten leg je?	 30 min.	Nadenken over passende accenten voor je burgerschapsonderwijs	
4. Praktijkopdracht	 10 min.	Twee lesactiviteiten kiezen en uitvoeren met je leerlingen	<u>Bijlage 8</u>

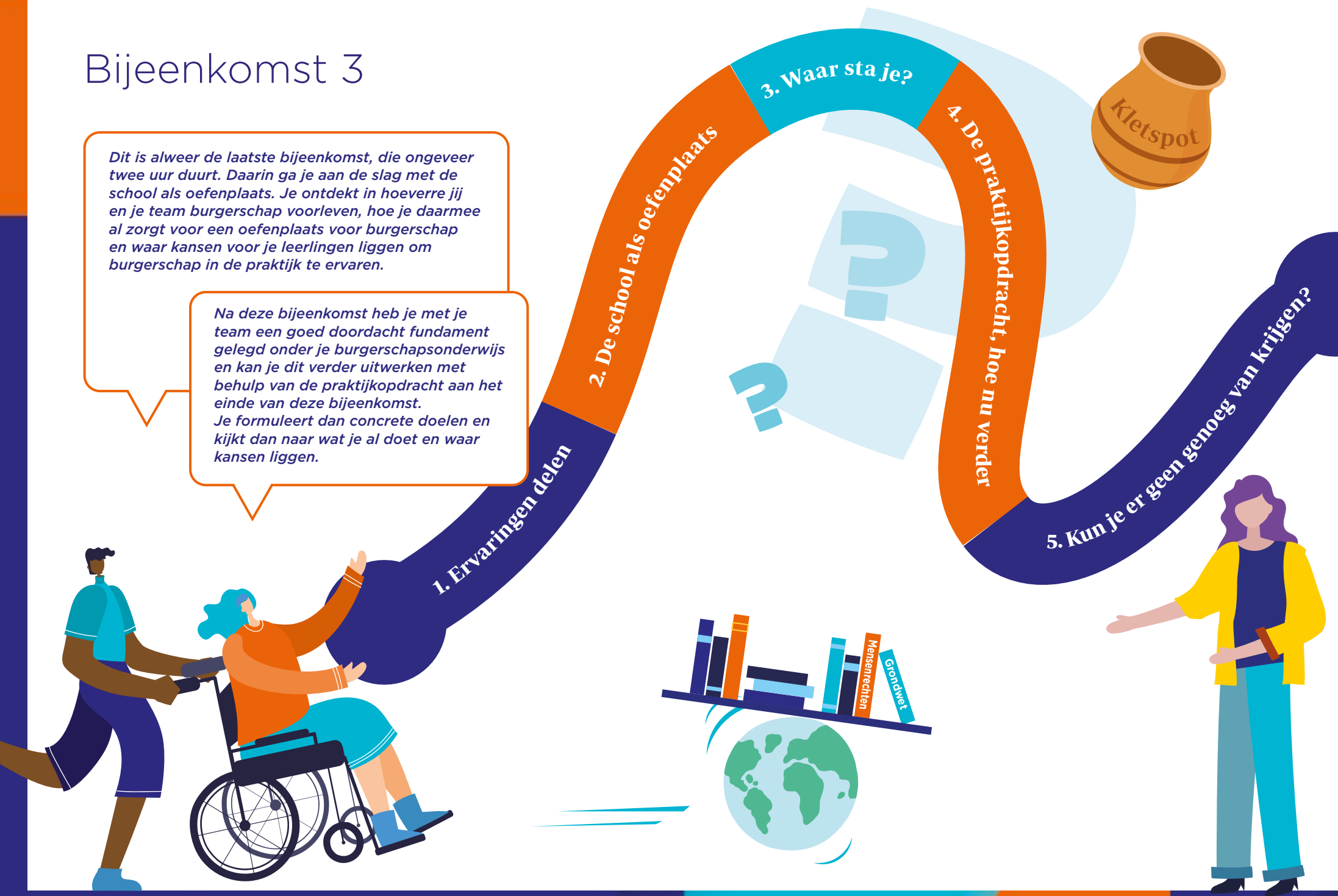
Bijeenkomst 3

Bijeenkomst 3

Dit is alweer de laatste bijeenkomst, die ongeveer twee uur duurt. Daarin ga je aan de slag met de school als oefenplaats. Je ontdekt in hoeverre jij en je team burgerschap voorleven, hoe je daarmee al zorgt voor een oefenplaats voor burgerschap en waar kansen voor je leerlingen liggen om burgerschap in de praktijk te ervaren.

Na deze bijeenkomst heb je met je team een goed doordacht fundament gelegd onder je burgerschapsonderwijs en kan je dit verder uitwerken met behulp van de praktijkopdracht aan het einde van deze bijeenkomst. Je formuleert dan concrete doelen en kijkt dan naar wat je al doet en waar kansen liggen.

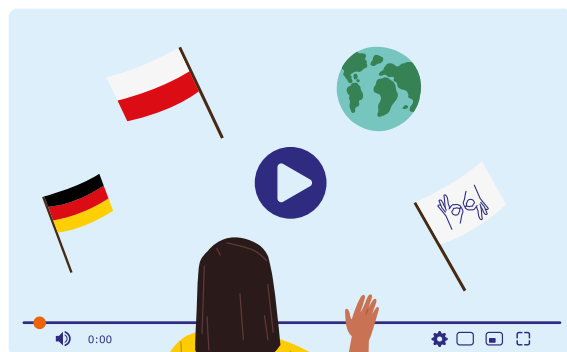
20
min.

1. Ervaringen delen

Eerst ga je ervaringen delen. Hoe verliep de praktijkopdracht? Iedereen beantwoordt onderstaande vragen eerst voor zichzelf:

1. Hoe verliep de leeractiviteit?
2. Wat heeft de leeractiviteit jou en je leerlingen gebracht?
3. Liep je nog ergens tegenaan?
4. ...

Zie vraag 10 van het document Teambeelden: heeft de praktijkervaring nog nieuwe inzichten opgeleverd die je als team wilt vasthouden?

60
min.

2. De school als oefenplaats

Je werkt met de Teamgids toe naar een goed doordacht en planmatig curriculum dat als een jasje past bij je leerlingen. En met de school als samenleving in het klein, heb je de omgeving waarin je leerlingen actief kunnen oefenen met de vaardigheden die daarbij horen: de school als oefenplaats.

Als je de democratische spelregels voorleeft en deze combineert met de regels en waarden vanuit de identiteit van de school, creëer je een omgeving waarin leerlingen gestimuleerd worden en de gelegenheid hebben actief te oefenen met burgerschapsvaardigheden.

Expertispunt Burgerschap

We knippen deze uitspraak over de oefenplaats voor het gemak even in **twee stukken**, want je gaat in twee delen ermee aan de slag:

1. 'Als je de democratische spelregels voorleeft en deze combineert met de regels en waarden vanuit de identiteit van de school,
2. 'creëer je een omgeving waarin leerlingen gestimuleerd worden en de gelegenheid hebben actief te oefenen met burgerschapsvaardigheden.'

Weet je waarom een open, veilige en inclusieve schoolcultuur belangrijk is? Uit onderzoek blijkt dat leerlingen dan:

- meer vertrouwen hebben in anderen en zich meer betrokken voelen bij de samenleving
- gestimuleerd worden om kritisch te denken en om vraagstukken vanuit meerdere perspectieven te bekijken
- beter begrijpen hoe de samenleving werkt en eerder hun mening durven geven
- zich meer thuis voelen op school en hebben ontdekt dat ze een verschil kunnen maken.

Joska Kruijssen en Bram Eidhof, 2024

Je begint met deel 1

Wat zijn de waarden en regels vanuit de identiteit van je school en hoe leef je met je collega's ernaar op school? Hieronder verstaan we het daadwerkelijk voorleven van gedrag in je dagelijkse praktijk dat overeenkomt met de democratische basiswaarden en je visie op burgerschap.

Hierover ga je met elkaar in gesprek en ontdek je met je team of en waar onderling meer afstemming gewenst is. Gebruik de komende 30 minuten de kletsptovragen om hierover in gesprek te gaan, zie [bijlage 9](#).

In de kletsptovind je vragen die gaan over onderwerpen als:

- Waarden, afspraken en hoe je ze naleeft
- Hoe je omgaat met verschillende perspectieven, culturen en achtergronden, ...
- Wat je doet voor je omgeving
- Hoe je met elkaar tot afspraken komt

Wat heb je ontdekt en wat spreek je met elkaar af? Is een vervolgactie gewenst?

Beschrijf de opbrengst van de gesprekken bij vraag 11 in het document Teambeelden:

- Wat heb je ontdekt?
- Wat gaat goed en waar is meer afstemming nodig?
- En welk vervolg geeft je team hieraan?

Als je kletsptovragen als vast onderdeel op de agenda van de werkoverleggen plaatst, houd je de gesprekken levend en bouw je gestaag aan de ontwikkeling van je team. Ook hier geldt, bijstellen is het uitgangspunt.

En nu deel 2

De school als oefenplaats is de omgeving waarbinnen je leerlingen ervaring op doen met verschillende leeractiviteiten. Denk dan niet alleen aan de burgerschapsdoelen, maar bijvoorbeeld ook aan wereldburgerschap en de kerndoelen van andere leergebieden. Die kun je soms mooi aan elkaar verbinden. Dat kan al van jongs af aan door bijvoorbeeld kleuters te betrekken bij besluiten die je neemt. Denk even terug aan de lesactiviteit 'Iedereen telt mee' uit de praktijkopdracht.

We hebben nog meer voorbeelden voor je verzameld, zie [bijlage 10](#). Hiermee wordt het steeds concreter. Scan ze eerst in tweetallen en leg ze op de placemat van [bijlage 11](#). Bespreek de uitkomst met je team.

1. Deze maken me zo enthousiast dat ik ze morgen al ga doen.
2. Deze doen we al.
3. Deze is nieuw en is snel en goed uitvoerbaar.
4. Deze past goed bij het gedachtegoed van ons team, maar we hebben nog tijd nodig, voordat we ze kunnen realiseren.

De voorbeelden die gewoonweg niet bij je passen, leg je weg.

Heb je ze gescand? Dan kun je nu al ervoor kiezen om met je team meer ervaring op te doen. Probeer dan de komende tijd voorbeelden van de eerste categorie uit.

Als je ervaring hiermee opdoet, weet je na afloop van de Teamgids wat wel of niet voor je team werkt en wat bij je visie en je leerlingen past.

Leg de gekozen voorbeelden vast in het document Teambeelden bij vraag 12: van welke voorbeelden word je enthousiast en ga je uitproberen?

De werkvorm *blind bekennen* van Gijs Korenblik, docent maatschappijleer en geschiedenis, werkt. Gijs vraagt zijn leerlingen hun hoofd op tafel te leggen en hun ogen te sluiten terwijl hij een stelling over een gevoelig onderwerp geeft.

De leerlingen steken hun hand op als ze het ermee eens zijn. Hij telt de handen, vraagt ze hun ogen te openen en geeft de aantallen. Op basis hiervan voert hij het gesprek.

Vertrouwen hebben in de leraar is wel voorwaardelijk met als kenmerken: neutraal zijn, open houding en het gesprek goed leiden. Hier horen afspraken bij als ogen echt dicht, serieus luisteren en de ander laten uitpraten.

20 min.

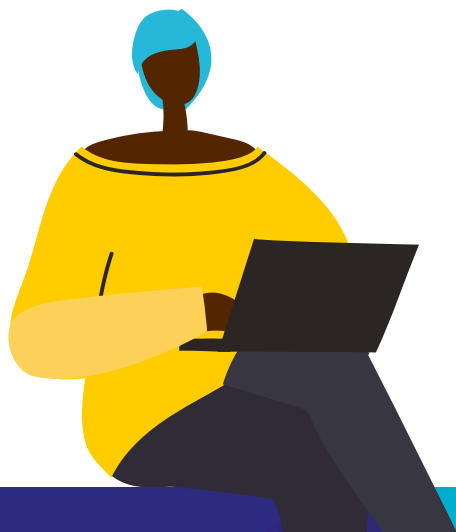
3. Waar sta je?

Hoe sta jij nu tegenover burgerschapsonderwijs? Van de allereerste beelden van je team tot de zaken waarover je samen al een besluit hebt genomen? Ben je klaar voor het vervolg, bijvoorbeeld het formuleren van concrete doelen? Of heb je eerst nog een drempel om overheen te gaan? Vergelijk het met een bezoek aan een zwembad. Dat gaat als volgt:

- Veronderstel je bent bij een zwembad. Waar bevind je je en wat doe je? Sta je nog voor de ingang en twijfel je of je meedoet? Of sta je in het kleedhokje te dubben of je je zwemkleding aandoet. Misschien had je al je teen in het water gestoken, maar sta je nu weer met je kleren aan bij de uitgang, of spring je gewoon in het diepe zonder je neus dicht te knijpen, want wie a zegt ...
- Neem een minuut de tijd om met [bijlage 12](#) in stilte jouw positie te bepalen ten opzichte van waar je staat met je team: het gedachtegoed over het beoogde burgerschapsonderwijs op je school.
- Licht tijdens een gespreksronde deze twee vragen toe: waar sta je en wat doe je?

Beantwoord samen vraag 13 in het document Teambeelden: hoe staat je team tegenover het burgerschapsonderwijs dat je tot op dit moment beoogt? Is je team klaar voor de volgende stap?

Wat nu al kan, is binnen je lessen meer aandacht besteden aan burgerschap en vooral veel ervaring opdoen. Put uit de voorbeelden die voorbij zijn gekomen en blijf de komende tijd met elkaar ervaringen delen.

20 min.

4. De praktijkopdracht, hoe nu verder

Je bent aan het einde van de Teamgids. Je hebt samen al een hele klus geklaard. Dat wat je beoogt, dat wat op school leeft en wat bij je team past heb je in kaart gebracht. Het fundament waarop je kunt bouwen ligt er. Even een kort overzicht, je hebt:

- een gedeeld beeld van burgerschap
- inzicht in de wettelijke kaders en welke ruimte de school heeft
- goed zicht op wat je leerlingen belangrijk vinden
- samen vastgesteld waar je de accenten legt voor je leerlingen en je school
- werkvormen zoals de dialoog en leeractiviteiten uitgetoetst
- de school als oefenplaats je eigen gemaakt
-

Hoe nu verder?

Je hebt uiteraard veel vastgelegd in het document Teambeelden. Al deze waardevolle input gebruik je nu om je burgerschapsonderwijs doelgericht, samenhangend en herkenbaar te maken. Dat is niet alleen belangrijk voor de borging, de wettelijke burgerschapsopdracht vraagt dit ook van je.

Dat betekent dat je:

- het gedeeld beeld van burgerschap vertaalt naar een visie op burgerschap
- per fase concrete leerdoelen formuleert die aansluiten bij je leerlingen en de omgeving waarin zij opgroeien (doelgericht)
- per fase concrete ontwikkeldoelen formuleert voor de maatschappelijke en sociale competenties
- duidelijk maakt welke doelen en activiteiten in welke leerjaren, vakken of leergebieden aan de orde komen, en zorgt voor een logische opbouw (samenhang)
- met je team de oefenplaats daadwerkelijk in praktijk brengt en voorleeft (herkenbaar)
- de opbrengsten en kwaliteit van je burgerschapsonderwijs in kaart brengt en evalueert.

Om je daarbij te helpen, hebben we een [Stappenplan Burgerschap](#) voor je. Dit stappenplan helpt je om het vervolg gestructureerd aan te pakken. Voor elke stap hebben we een inventarisatielijst opgesteld met vragen die richting geven.

Tot slot:

Welke afspraken maak je vandaag nog? Hoe zorg je ervoor dat het vervolg voor iedereen helder is? Wie doet wat? Beschrijf dit bij vraag 14 in het document Teambeelden.

Als je eenmaal per jaar je burgerschapscurriculum analyseert met de [Teamgids Curriculumanalyse](#), maak je zichtbaar hoe het burgerschapsonderwijs zich ontwikkelt.

5. Kun je er geen genoeg van krijgen?

Om te lezen

Lees [De wereld is er al](#), van prof. dr. Joana Duarte als je nieuwsgierig bent naar wereldburgerschap. Je vindt er ook mooie voorbeelden van scholen die een bijzonder wereldburgerschapsprofiel hebben ontwikkeld.

Is je team geïnteresseerd in een nauwere samenwerking tussen school en je omgeving, lees dan [het artikel](#) 'Betrek de omgeving van de school bij burgerschapsonderwijs' van Lector Anton Bonnen en onderzoeker Mirjam van der Ven over bruggen bouwen, ontschotten en verbinden.

Om te kijken

'We zijn allemaal in de kern leraar burgerschap', vertelt Amin als hij spreekt over de verharding in onze samenleving die in het klaslokaal komt. De klas is een minimaatschappij en daar heb je als leraar dagelijks mee te dealen. Docenten Amin en Gijs bespreken complexe onderwerpen met hun leerlingen in [de video](#) 'de onmisbaren'.

Om te luisteren

In deze [Tijpcast](#) vertelt een leraar in het po over hoe zij burgerschap hebben vormgegeven.

Om te verkennen

Op de website van het [Expertispunt Burgerschap](#) vind je een overzicht van verschillende leermiddelen om je op weg te helpen met lessen en activiteiten. Je vindt er bijvoorbeeld ook het magazine [Burgerschap op school](#).

Bewaak jij de agenda?

Dan ben jij degene die de bijeenkomsten voorbereidt.

Je bent als team samen verantwoordelijk voor het doorlopen van het proces en de opbrengsten ervan.

Agendapunten bijeenkomst 3	Duur	Doel	Bijlage
1. Ervaringen delen	 20 min.	De praktijkopdracht evalueren	
2. De school als oefenplaats	 60 min.	Ontdek wat de school als oefenplaats betekent en hoe je daar vorm aan geeft	Bijlage 9 : 1 x printen en uitknippen Bijlage 10 : 1 x printen per tweetal Bijlage 11 : 1 x printen per tweetal
3. Waar sta je?	 20 min.	Met elkaar bekijken hoe je nu tegenover burgerschap staat	Bijlage 12 : 1 x printen op A3 formaat of tonen op het bord
4. Praktijkopdracht	 20 min.	Hoe nu verder	

Bijlagen

Inhoudsopgave

Bijlage 1 - Burgerschap onder de loep	28
Bijlage 2 - Werkblad toekomstbeeld	29
Bijlage 3 - Het document Teambeelden	30
Bijlage 4 - Welke vragen leven er in je team?	33
Bijlage 5 - Waar staat je team?	34
Bijlage 6 - Vragen voor de praktijkopdracht	35
Bijlage 7 - Het in kaart brengen van je leerlingenpopulatie	37
Bijlage 8 - Vier leeractiviteiten om uit te proberen	39
Bijlage 9 - De kletsput	40
Bijlage 10 - Leeractiviteiten om uit te putten	42
Bijlage 11 - Placemat voor de leeractiviteiten	44
Bijlage 12 - Het zwembad	45
Bronnen	46

Bijlage 1 – Burgerschap onder de loep

Democratische basiswaarden: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit

Wat betekenen deze waarden en waarom zijn ze zo belangrijk voor leerlingen en voor de samenleving? Hoe ga je om met situaties waarin deze waarden onder druk staan of met elkaar botsen? Hoe oefen je ermee in de klas, op school en daarbuiten? Denk aan:

- respectvol communiceren,
- open staan voor anderen en verschillende meningen,
- omgaan met conflicten,
- elkaar gelijkwaardig behandelen.

Democratische betrokkenheid

Democratie leer je niet alleen door erover te leren en praten, maar vooral door zelf te ervaren. Wat betekent het om op school democratisch te handelen en waarom is dat zo belangrijk? Hoe geef je leerlingen ruimte voor inspraak en vertegenwoordiging, en welke afspraken horen daarbij? Denk aan:

- uitdrukken van je standpunten,
- luisteren naar anderen,
- samen tot een oplossing komen,
- omgaan met besluiten ook al hebben die niet je voorkeur, en
- kunnen benoemen welke rol jij speelt in het samen beslissen.

Diverse samenleving

We leven in een diverse samenleving. Het gaat er niet alleen om te begrijpen hoe diversiteit eruitziet, maar vooral om hoe we ermee omgaan, in de klas, op school en daarbuiten. Denk aan:

- bewustzijn van je eigen achtergrond en kijk op de wereld,
- open staan voor anderen en hun verhalen en meningen,
- een oordeel kunnen uitstellen,
- iedereen gelijkwaardig behandelen,
- leren herkennen van uitsluiting, discriminatie en stereotypen.

Maatschappelijke betrokkenheid

Leerlingen ontdekken wat betrokken zijn bij de samenleving betekent en hoe ze zelf kunnen meedoen – door het te ervaren, in de klas, op school en daarbuiten. Denk aan:

- weten welke taken, rollen, rechten en plichten belangrijk zijn,
- samen maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken onderzoeken en de impact van maatschappelijke initiatieven.
- ervaren wat het betekent om verantwoordelijkheid te nemen en iets goeds te doen voor een ander.
- ontdekken wat je eigen idealen zijn en hoe je die kan omzetten naar concrete acties.

Bijlage 2 – Werkblad toekomstbeeld

Bijlage 3 – Het document Teambeelden

Dit document heet Teambeelden. Sla het op als Word-document. Je vult het met gezamenlijk gedragen beelden over burgerschap bij jou op school. Je stelt het document in de loop van de bijeenkomsten bij op basis van wat je team belangrijk vindt. Daarna vormt het de onderlegger voor goed onderbouwde en gedragen curriculumbeslissingen.

Datum:	Versie:
Omschrijving van burgerschap	
Verdiepingsvragen bijeenkomst 1	
1. Wat heeft deze opdracht je team gebracht?	
2. Voelde iedereen zich gehoord en zijn er vragen die je later nog wilt oppakken?	
3. Waar staat ons team? Is er nog iets nodig om tot dezelfde beelden te komen?	
4. Welke misconcepties over burgerschap leven er op school, denk je? Hoe ga je ze uit de wereld helpen?	
Verdiepingsvragen bijeenkomst 2	
5. Hoe open staan je leerlingen voor burgerschap?	
6. Welke inzichten hebben de interviews opgeleverd die je als team wilt vasthouden?	

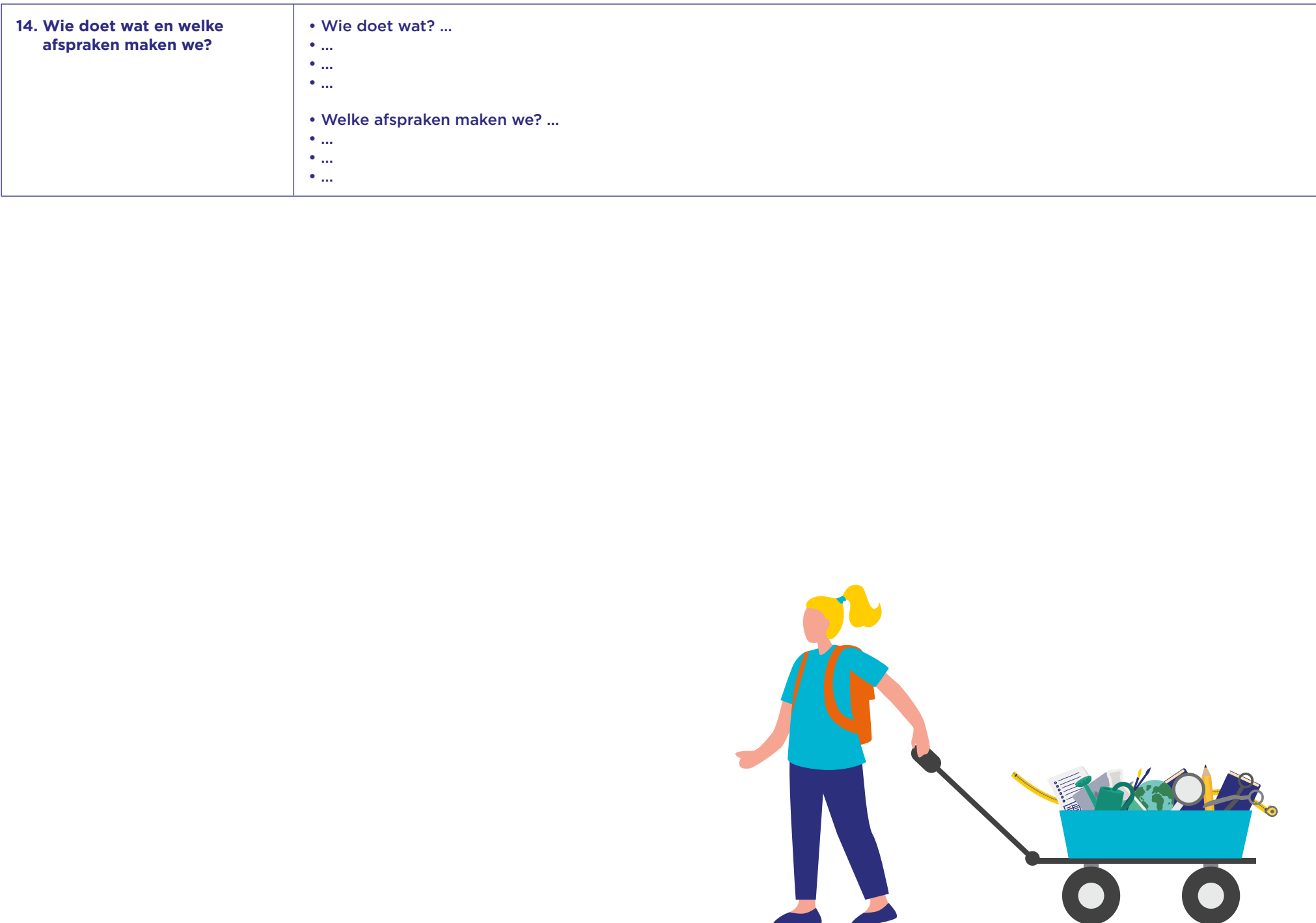
7. Op welke sociale en maatschappelijke competenties leg je het accent: wat wil je je leerlingen meegeven?	
8. Welke onderwerpen of thema's laat je aan bod komen: waar wil je dat ze over nadenken?	
9. Zijn er nog ideeën ter sprake gekomen die je niet wilt vergeten, bijvoorbeeld over wat je leerlingen wilt laten ervaren?	

Verdiepingsvragen bijeenkomst 3

10. Heeft de praktijkervaring nog nieuwe inzichten opgeleverd die je als team wilt vasthouden?	
11. Wat heb je ontdekt?	• Wat gaat goed? ... • Waar is meer afstemming nodig? ... • Welk vervolg geeft je team hieraan? ...
12. Van welke voorbeelden word je enthousiast en ga je uitproberen?	
13. Hoe staat je team tegenover het burgerschapsonderwijs dat je tot op dit moment beoogt?	Hier zijn we het over eens: • ... • ... • ... Hierover verschillen we van mening: • ... • ... • ...

14. Wie doet wat en welke afspraken maken we?	• Wie doet wat? ... • ... • ... • ... • Welke afspraken maken we? ... • ... • ... • ...
--	--

14. Wie doet wat en welke afspraken maken we?	• Wie doet wat? ... • ... • ... • ...
<ul style="list-style-type: none"> • Welke afspraken maken we? ... • ... • ... • ... |
|---|--|

Bijlage 4 – Welke vragen leven er in je team?

Kies twee vragen die je helpen bespreekbaar te maken waar je zelf staat.

1. Waarmee ben je het meest vertrouwd en wil je morgen direct toepassen?

3. Waarover voel je je onzeker en zie je daarom een beetje tegenop?

5. Welk idee past het beste bij je school?

7. Wanneer zegt heel je team volmondig 'ja graag'?

9. Waarbij hebben we de ouders nodig?

11. ...

2. Wat is voor jou een 'moetje'?

4. Welke vragen komen er bij je op over wat moet en mag?

6. Wat is volgens jou niet te realiseren?

8. Wat past beter bij een ander vak dan dat van jou?

10. Wat vind je totaal overbodig en doe je wat jou betreft zo klein mogelijk?

Bijlage 5 – Waar staat je team?

Bijlage 6 – Vragen voor de praktijkopdracht

Pas de vraag die je kiest aan de leeftijd van je leerlingen aan, bijvoorbeeld door het onderwerp te veranderen. En als je leerlingen niet bekend zijn met bepaalde begrippen, maar je de vraag wel wilt stellen, neem dan ook wat tijd voor begripsverheldering. En dan nog een laatste suggestie: vraag je bij meer gesloten vragen ook door?

Democratische basiswaarden: vrijheid, gelijkwaardigheid, solidariteit

1. Vind je het belangrijk om op school aandacht te besteden aan onderwerpen die in de wereld spelen, zoals oorlog en vrede, zorg voor het milieu, mensen helpen die het moeilijk hebben? Wat zou je hierover nog meer/minder/anders willen leren?
2. Wat maakt het veilig of onveilig om je mening te geven in de klas over een onderwerp waarvan je weet dat er verschillend over wordt gedacht?
3. Hoe belangrijk vind je het om respectvol om te gaan met anderen, ook als ze andere meningen hebben? Hoe belangrijk vind je het om daarmee om te leren gaan?
4. Wat wil je leren over hoe Nederland werkt? Hoe we samenleven?
5. Denk je wel eens na over wat een eerlijke samenleving is? Denk je dan ook aan verschillen tussen landen? Wil je op school dit gesprek voeren?
6. Heb je wel eens een gastles op school gehad van iemand die gevlucht is of dakloos is? Of iemand die in extreme armoede is opgegroeid? Of verslaafd is geweest? Wat is je het meest bijgebleven?
7. Wat als je nooit meer mag zeggen wat je eigenlijk vindt? Wat betekent dat voor je?
8. Ken jij de rechten van een mens of de kinderrechten? Wat vind je daarvan? Welke zijn het belangrijkste voor jou?

Diversiteit

1. Vind je het belangrijk of interessant om te leren over andere culturen of tradities? Waarom wel of niet?
2. Is er op school aandacht voor wat mensen met elkaar gemeen hebben en waarin ze van elkaar verschillen, zoals in achtergrond, cultuur, geloof, voorkeuren of beperkingen? Wat vind je daarvan?
3. Wat betekent het voor je om respectvol met elkaar om te gaan?
4. Mag iedereen altijd meedoen? Bijvoorbeeld als je buiten speelt? Wat vind je daarvan?
5. Wil je wel eens een school bezoeken aan de andere kant van het land of de stad en samenwerken aan een opdracht, bijvoorbeeld over het vergelijken van culturen?
6. Zie je wel eens – online – voorbeelden van discriminatie waarover je op school wilt praten? Wat zou je dan willen delen?
7. Wil je met je klas een moskee, synagoge of kerk bezoeken? Wat wil je dan te weten komen?
8. Welke dingen kun je doen om ervoor te zorgen dat iedereen erbij hoort?
9. Denk je dat iedereen in deze klas zichzelf kan zijn? Waarom is dat wel of niet zo?
10. Zijn de regels thuis anders dan die op school, en hoe ga je daarmee om?
11. Heb je het gevoel je wel eens anders te moeten gedragen op school dan thuis? Waar zit het verschil dan in? Hoe pak je dat aan?
12. Welke beelden zie je wel op straat en in het nieuws en zie je niet op school? Vind je dat we daar aandacht aan moeten besteden? En hoe?

Democratische betrokkenheid

1. Wil je op school meepraten over bijvoorbeeld hoe je Kerst, Sinterklaas of het Suikerfeest viert?
2. Op welke manier wil je meepraten of meebeslissen over zaken op school? Denk bijvoorbeeld aan de inrichting van de hal, schooltuin, schoolplein, of wat je doet op een schoolreisje.
3. Op welke manier wil je meepraten of meebeslissen over de lessen? Denk aan keuzeactiviteiten, of welk onderwerp je bespreekt.
4. Kun je voorbeelden geven van momenten waarop jijzelf of andere leerlingen inspraak hadden op school of in de les? Wat werd daarmee gedaan? Wil je graag meer inspraak hebben? Zo ja, op welke gebieden?
5. Vind je het belangrijk dat er op school geluisterd wordt naar de wensen en ideeën van leerlingen? Kun je voorbeelden noemen waar het dan over gaat?
6. Heb je op school de mogelijkheid om je in te zetten voor iets als de leerlingenraad, schoolactiviteiten of projecten?
7. Heb je wel eens iets voorgesteld en dat met je klas besproken, om er daarna met je leraar over te praten?

Maatschappelijke betrokkenheid

1. Hoe denk je over belangrijke thema's die in de samenleving spelen, als veiligheid, duurzaamheid, invloed van digitale media? Bij welke lessen wil je dat op school bespreken?
2. Voel jij je ergens verantwoordelijk voor thuis, op school of in de klas? Wat maakt dit belangrijk voor jou?
3. Voor welk goed doel zou je via school iets willen organiseren of ergens bij willen helpen? Denk bijvoorbeeld aan crowdfunding of een milieuproject.
4. Heb je wel eens iets gedaan vanuit school voor de mensen om je heen? Hoe heb je dat ervaren?
5. Hoe lijkt het jou als de school activiteiten organiseert waarbij je iets doet voor de buurt of samenleving, zoals een schoonmaakactie of een bezoek aan een verzorgingshuis? Wat vind je daarvan?
6. Word je op school gestimuleerd om anderen te helpen, bijvoorbeeld bij ruzies oplossen, of een maatje te zijn voor een jongere leerling?
7. Welke activiteit die de wereld een stukje beter maakt wil jij een keer organiseren?
8. Denk jij dat je het verschil kunt maken op school, in je dorp of stad of Nederland?
9. Hoe vind jij het om mensen te interviewen die verschillend denken over een maatschappelijk onderwerp, zoals vuurwerk of veiligheid op straat? Wat leer je dan?
10. Heb je inspraak in wat er gebeurt buiten je school, zoals activiteiten in de wijk? Wil je daarin ook het initiatief nemen?

Bijlage 7 – Het in kaart brengen van je leerlingenpopulatie

Deel 1 - samenvatting opbrengst leerlingeninterviews

schrijf op wat je ziet en hoort, zonder verklaring of oordeel.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Deel 2 - objectieve en feitelijke gegevens

Demografische gegevens

Etnische en culturele achtergrond

Sociaaleconomische status

Kansen of beperkingen

Onderwijsniveau en leerprestaties

Participatie en betrokkenheid in de school

Sociale interactie en netwerken

Deel 3 – De sociale context waarin je leerlingen opgroeien

Thuis

- Wat weten we over de gezinssituaties van onze leerlingen, en welke invloed heeft dit op hun ontwikkeling?
- Welke thema's vinden ouders belangrijk?
- Zijn er leerlingen die mogelijk beperkte toegang hebben tot digitale middelen thuis?
- Hebben leerlingen thuis een rustige en geschikte leeromgeving?
- Welke signalen krijg je over financiële stress thuis, en wat betekent dat voor hun leer- en ontwikkelkansen?
- Welke rol spelen familie, gemeenschap of religie in het leven van onze leerlingen?
- ...

Op school

- Heb je zicht op pestgedrag binnen de school?
- Leerlingen hebben veel met elkaar gemeen, maar er zijn ook verschillen. Wat zijn de overeenkomsten? En welke verschillen zie je in je eigen klas?
- Is er sprake van sociale druk in de school?
- Hoe gaan leerlingen om met ruzie?
- Op welke manier zijn ouders actief betrokken bij de school?
- Hoeveel leerlingen spreken de thuistaal beter dan het Nederlands?
- Welke vraagstukken en/of maatschappelijke gebeurtenissen leven binnen je school?
- ...

Buiten school - cultuur op straat of peer group

- Heb je zicht op de hobby's en sportactiviteiten van je leerlingen? In hoeverre weet je of dit beeld klopt?
- Heb je zicht op de mate van discriminatie en vooroordelen in het leven van je leerlingen? In hoeverre weet je of dit beeld klopt?
- Heb je zicht op pestgedrag buiten de school? In hoeverre weet je of dit beeld klopt?
- Heb je zicht op digitaal pesten in de groepen waarin leerlingen een mobiel hebben? In hoeverre weet je of dit beeld klopt?
- Zijn er maatschappelijke thema's die in de schoolomgeving of het leven van je leerlingen spelen?
- Hebben je leerlingen te maken met een vorm van onveiligheid, bijvoorbeeld vandalisme in de wijk? Wat betekent dat voor hen?
- Met welke vormen van diversiteit komen de leerlingen in aanraking?
- Welke buurtactiviteiten zijn er in de wijk?
- Is er sprake van sociale druk op straat? Hoe ziet die sociale druk eruit?
- Hoe staan je leerlingen in groep 7 en 8 tegenover straattaal en straatcultuur?
- In hoeverre kennen je leerlingen de wereld buiten hun wijk of woonplaats? In hoeverre weet je of dit beeld klopt?
- Zijn je leerlingen met andere culturen dan hun eigen cultuur bekend?
- ...

Bijlage 8 – Vier leeractiviteiten om uit te proberen

Leeractiviteit 1 – Iedereen telt mee

Alle groepen

Laat je door het artikel [alle stemmen tellen](#) inspireren en verken hoe je in de rekenles kunt werken aan democratische betrokkenheid. Je leest over hoe je rekenen-wiskunde kunt verbinden met burgerschap in het basisonderwijs.

Aan de hand van een stemactiviteit leren je leerlingen niet alleen tellen, vergelijken en visualiseren, maar ook omgaan met uitkomsten van gezamenlijke besluiten.

Leeractiviteit 2 – Heb je er een boek over?

Alle groepen

Veel kinderboeken behandelen maatschappelijke thema's die je op een laagdrempelige manier kunt bespreken in de klas. Neem bijvoorbeeld het boek 'Mag ik naast je zitten', over hoe twee kinderen zich op school redden. De een komt uit een ander land, de ander is sociaal wat minder handig en voelt zich alleen. Hier vind je ook een [lesbrief](#) waaruit je kunt putten.

Je vindt vaker lesbrieven bij boeken, soms ook met vakoverstijgende leeractiviteiten. Laat je inspireren door de website van de [Bibliotheek Eindhoven](#) of kijk eens op de website [lezen in het po](#) voor mooie lessuggesties bij kinderboeken.

Leeractiviteit 3 – Mag ik demonstreren?

Vanaf groep 7

Als je regelmatig oefent met het voeren van gesprekken over burgerschapsthema's, creëer je een schoolcultuur waarin leerlingen leren naar andere opvattingen te luisteren, door te vragen en elkaar op een respectvolle, maar kritische manier te bevragen.

Neem bijvoorbeeld demonstratierecht. Op social media, op tv of in de krant komt vaak nieuws voorbij over demonstraties. Wil je het recht om te demonstreren bespreekbaar maken in je klas? Kijk dan samen naar de [Klokhuisaflevering over demonstreren](#) en onderzoek welke demonstraties de afgelopen eeuw hebben plaatsgevonden. Bedenk vervolgens voor welke mensen- of kinderrechten je leerlingen in beweging willen komen en bespreek ook de verschillende manieren om dit te doen.

Leeractiviteit 4 – Regel het samen

Alle groepen

Ook de gymles biedt kansen om burgerschapsvaardigheden te oefenen. Laat leerlingen bijvoorbeeld samen een spel organiseren, waarbij ze afspraken maken over de regels en teamindeling. Ze overleggen, stemmen, luisteren naar elkaars ideeën en houden rekening met ieders mogelijkheden. Na het spel bespreken ze hoe de samenwerking verliep, of iedereen zich aan de regels hield en hoe besluiten tot stand kwamen.

Zo oefenen leerlingen met democratisch handelen, het respecteren van mogelijkheden van anderen en het dragen van gezamenlijke verantwoordelijkheid. Laat je inspireren door [dit artikel](#) in het magazine van KVLO.

Bijlage 9 - De kletspot

De kletspotvragen gaan over voorleven. Hieronder verstaan we het daadwerkelijk laten zien van het gedrag in je dagelijkse praktijk dat overeenkomt met de gewenste waarden en normen van je team en dat wat burgerschap van je leerlingen vraagt. Ontdek met je collega's waar je het over eens bent, waar je van elkaar mag verschillen en waar je beter kunt afstemmen of verdiepen.

Visie, waarden en omgangsvormen	Sluiten de waarden die je school naar buiten toe communiceert, bijvoorbeeld in een schoolgids of op de website, aan bij wat je zelf in de dagelijkse praktijk laat zien? Heb je een voorbeeld?
Heb je een voorbeeld hoe je omgaat met situaties waarin omgangsvormen worden overtreden? Handel je als team gelijk?	Geef je het goede voorbeeld als het gaat om regels die op school gelden? Pak je bijvoorbeeld zelf je mobiel als leerlingen aan het werk zijn? Of eet je iets in de klas, terwijl zij dat niet mogen?
Hebben jij en je collega's een gezamenlijk begrip van wat vrijheid, gelijkwaardigheid, inclusiviteit en solidariteit betekenen?	Wanneer heb jij ervaren dat vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit met elkaar op gespannen voet staan?
Bespreek je wel eens met je team welke afspraken gelden in je les over hoe je met elkaar in discussie gaat? Hoe pak je het aan als er niet naar gehandeld wordt?	Bespreek je wel eens met je collega's welke omgangsvormen belangrijk zijn? Bijvoorbeeld hoe je een leerling kan troosten of hoe je twee vechtende leerlingen uit elkaar houdt?
Hoe handel jij als je ziet dat een leerling anders wordt behandeld of gediscrimineerd?	...

Diversiteit	Werk je wel eens samen met andere scholen of organisaties?	Hoe divers is je team en wat betekent dat?
Hoe maak je gevoelige onderwerpen bespreekbaar in je team?	Ga je wel eens met een collega in gesprek over onderwerpen die raken aan sociale verwachtingen, rolpatronen en hoe zij die ervaren?	Wat doe je als je collega's hoort praten, handelen of denken vanuit vooroordelen of aannames?
Verdiep je jezelf in verschillende culturen of perspectieven? Bijvoorbeeld met boeken of documentaires. Heb je een voorbeeld?	Moedig jij je collega's aan om zich in anderen te verplaatsen en niet meteen te oordelen? Heb je een voorbeeld?	Welke ruimte geef jij je team om hun mening te uiten en in gesprek te gaan over verschillen in opvatting? Hoe verhoud jij je daartoe?
Hoe ga je om met een lastig gesprek met je collega, bijvoorbeeld over actuele gebeurtenissen? Deel je ook je eigen mening?	Op welke manieren creëer je een veilige omgeving waarin iedereen vrijuit kan praten over hun identiteit en achtergrond?	Hoe reflecteer je met je team op je eigen – vaak onbewuste – vooroordelen en wat doe je om je blik te verruimen?
Vind je dat iedereen van harte welkom is op je school?	Hoe kijk jij aan tegen de stelling: een normaal of gemiddeld kind bestaat niet.	...

Democratische betrokkenheid

- Hoe krijg je als leraar, conciërge of vrijwilliger de kans om je ideeën te delen en word je daarbij ook echt gehoord?
- Mag iedereen meedenken en meebeslissen op school? Denk aan de inrichting van het schoolplein of de aanschaf van leermiddelen. Heb je een voorbeeld?
- Kunnen ouders meedenken en meepraten op school, en gebeurt er ook iets met wat ze zeggen?
- Op welke manier verken jij mogelijkheden om democratisch te handelen? Probeer je wel eens invloed uit te oefenen op democratische wijze? Heb je een voorbeeld?
- Wanneer heb jij voor het laatst een compromis gesloten en hoe ging je om met de uitkomst?
- Hoe sta jij tegenover een initiatief rond kinderp participatie en kinderburgemeesters?
- ...

Maatschappelijke betrokkenheid

- Wat doet je school voor de buurt of woonplaats waarin ze staat?
- Hoe maak je zichtbaar dat je school midden in de samenleving staat en daar actief een rol in speelt?
- Bespreek je met je collega's wat je idealen zijn voor een betere wereld, en heb je een voorbeeld hoe je daaraan bijdraagt?
- Met wie werkt je school samen om maatschappelijke betrokkenheid te versterken, denk aan buurtorganisaties, ouders, bibliotheken of welzijnswerk?
- Hoe maatschappelijk betrokken ben je zelf? Heb je een voorbeeld van wanneer je zelf hebt bijgedragen aan het welzijn van anderen?
- Hoe goed ben je op de hoogte van maatschappelijke vraagstukken die spelen in de omgeving van de school?
- Hoe goed ben je op de hoogte van maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken, zowel nationaal als mondiaal?
- ...

wij
eisen...
ijs.

Bijlage 10 – Leeractiviteiten om uit te putten

Democratische basiswaarden

- ❑ Vertel een verhaal waarin iemand voor een lastige keuze staat. Wat zouden je leerlingen doen in die situatie? En waarom?
- ❑ Laat leerlingen posters maken met voorbeelden van wat vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit voor hen betekent.
- ❑ Vraag leerlingen te zoeken naar nieuwsberichten over situaties in de wereld die ze raken, zoals oorlog, armoede, geen toegang tot onderwijs, klimaatproblemen. Ze onderzoeken welke kinderrechten in deze situaties worden geschonden en waarom die rechten zo belangrijk zijn.
- ❑ Vraag je leerlingen te zoeken naar voorbeelden van projecten, acties die bijdragen aan een betere samenleving en bespreek wat het een succes maakte.
- ❑ Vraag een gastspreker die met je leerlingen in gesprek gaat over hoe mensenrechten hebben bijgedragen aan de vrijheid en veiligheid van de gastspreker.
- ❑ Zet leerlingen in een cirkel en vraag ze te reageren op een door jou bedachte stelling. Denk aan een stelling over vrijheid, gelijkwaardigheid of solidariteit. Gebruik een gesprekssymbool bij het begeleiden van de dialoog.
- ❑ Vraag leerlingen een brief te schrijven aan de burgemeester, een minister of een organisatie over iets dat zij belangrijk vinden. Kies samen op democratische wijze een brief, verbeter die en stuur hem daadwerkelijk op.
- ❑ Ga met je leerlingen in gesprek over gendergelijkheid. Ga op zoek naar voorbeelden uit het dagelijkse leven die voor kinderen herkenbaar zijn, bijvoorbeeld personages uit verhalen en films.

Diversiteit

- ❑ Vraag je leerlingen te kijken naar je lesmateriaal en activiteiten met de vraag: zie jij hierin verschillende culturen, achtergronden en leefwerelden vertegenwoordigd? Wat hebben we nog nodig?
- ❑ Vier samen feesten die horen bij de culturele achtergronden van je leerlingen en laat ze meedenken en meehelpen.
- ❑ Laat leerlingen samen een kalender maken met feestdagen en momenten die voor hen belangrijk zijn. Deze kalender krijgt een plek in de klas en wordt regelmatig besproken.
- ❑ Vraag leerlingen te luisteren naar fragmenten in verschillende dialecten. Weten leerlingen waar in Nederland de mensen wonen?
- ❑ Laat leerlingen verschillen ontdekken tussen gebarentalen en gesproken taal.
- ❑ Laat leerlingen ontdekken wat ze met elkaar gemeen hebben en waarin ze verschillen, door samen te praten over wat zij belangrijk vinden.
- ❑ Laat leerlingen online of fysiek samenwerken aan een project met leerlingen van een andere school met een heel andere achtergrond.
- ❑ Vraag leerlingen feestkleding of foto's mee te nemen van feesten die horen bij hun cultuur. Bespreek wat het is, wanneer ze het dragen, en laat ze vertellen over een feest.
- ❑ De klas als wereld: hang een wereldkaart op in de klas en plak er foto's en vlaggen op van de landen waar je leerlingen vandaan komen. Praat samen over verschillende culturen.
- ❑ Vraag leerlingen hoe ze het schoolplein leuker en toegankelijker kunnen maken voor iedereen – ook voor kinderen met een beperking. Noem het project: een schoolplein voor iedereen. Geef ze een fictief budget en laat ze opzoeken wat iets kost.
- ❑ Kies verhalen en speelgoed waarin kinderen verschillende dingen doen, zoals een meisje die vrachtwagenchauffeur wil worden of een jongen die voor een baby zorgt. Of lees een boek over een kind met gescheiden ouders, of twee moeders of vaders.

Democratische betrokkenheid

- ❑ Betrek je leerlingen bij het maken of naleven van afspraken in je klas.
- ❑ Op welke manieren oefen je met je leerlingen met het luisteren naar verschillende meningen en het samen zoeken naar oplossingen?
- ❑ Leerlingen spelen in de klas of op het gemeentehuis een gemeenteraadsvergadering na over een onderwerp dat hen aanspreekt. Ze spelen de rol van burgemeester, raadslid of bewoner.
- ❑ Laat leerlingen een nieuwe politieke partij bedenken met twee onderwerpen die zij belangrijk vinden, denk aan meer vrije tijd of een gezonde school. Ze voeren een verkiezingscampagne en gaan samen stemmen.
- ❑ Vraag kleuters te stemmen over simpele keuzes: blijven we nog tien minuten buiten spelen of gaan we naar binnen samen zingen?
- ❑ Plan regelmatig klassenvergaderingen en geef alle leerlingen de ruimte om onderwerpen aan te dragen, zoals ideeën over de inrichting van de klas. Breng zelf ook onderwerpen in. Bespreek samen oplossingen en neem gezamenlijk beslissingen. Bij oudere leerlingen stel je een voorzitter of notulist voor.
- ❑ Laat leerlingen ervaringen opdoen met formele inspraak zoals een leerlingenraad of als klassenvertegenwoordiger.
- ❑ Laat leerlingen een demonstratie onderzoeken en vraag ze in dialoogvorm aan te geven waar voor je leerlingen wel of niet grenzen zijn overschreden. Denk aan het afzetten van een weg, of een gebouw binnengaan en iets vernielen.
- ❑ Leg een leerdoel voor aan je leerlingen en benut hun ideeën. Wat vinden zij ervan? Vraag ze bijvoorbeeld of ze het leerdoel begrijpen, of het te eenvoudig of te moeilijk is, of ze het aan willen passen.

Maatschappelijke betrokkenheid

- ❑ Zoek met je leerlingen naar manieren waarop je bij kunt dragen aan je omgeving, bijvoorbeeld via projecten, acties of samenwerkingen buiten de school.
- ❑ Onderzoek met je leerlingen welke onderwerpen zij belangrijk vinden op school, in de wijk, in de regio en in het land. Vraag ze van een aantal onderwerpen een poster te maken.
- ❑ Lees een prentenboek of verhaal voor waarin de hoofdpersoon iets doet om de wereld een beetje beter te maken. Geef zelf voorbeelden hoe je probeert elke dag bij te dragen aan je omgeving en vraag je leerlingen wat zij doen. Denk aan kleine taken zoals het opruimen van speelgoed, elkaar helpen, of zwerfafval opruimen.
- ❑ Organiseer een klassendiscussie over actuele thema's. Neem ook positieve ontwikkelingen mee, zoals een schip dat plastic opruimt, of mooie buurtinitiatieven. Laat leerlingen het onderwerp benaderen vanuit verschillende perspectieven, bijvoorbeeld als burger, bedrijf of overheid.
- ❑ Maak met je leerlingen een thematafel met prentenboeken, jeugdboeken, nieuwsartikelen of objecten rondom actuele maatschappelijke vraagstukken.
- ❑ Vraag leerlingen te bedenken welke problemen je samen met hen op school of in de wijk kunt oplossen, zoals afval op het schoolplein, of waterbesparing in de klas. Werk met echte gegevens, zoals de waterrekening.
- ❑ Organiseer voor kleuters een speelse schoonmaakdag. Laat de leerlingen nadenken over wat ze zelf kunnen doen, zoals opruimen of verzamelen, en wat ze samen kunnen bereiken, zoals het vullen van een grote vuilniszak.
- ❑ Vraag leerlingen uit de bovenbouw jongere kinderen te helpen met lezen door pre-teaching.
- ❑ Vraag leerlingen concrete ideeën uit te werken voor een instantie in de gemeente of de wijk, waarmee ze ervaren dat ze verschil kunnen maken. Denk aan een complimentenbox maken en die in het buurthuis neerzetten, of een voorleesmiddag voor ouders organiseren.
- ❑ Bezoek met de leerlingen een lokale vereniging, buurthuis of maatschappelijke organisatie en help een middag een handje mee.
- ❑ Laat leerlingen mensen in hun eigen buurt interviewen die iets bijzonders doen voor anderen en vraag ze hun verhaal te presenteren in de klas, of maak samen een tentoonstelling.

Bijlage 11 – Placemat voor de leeractiviteiten

Deze leeractiviteiten maken ons zo enthousiast dat we ze morgen al gaan doen.

Deze leeractiviteiten doen we al.

Deze leeractiviteiten zijn nieuw en zijn snel en goed uitvoerbaar.

Deze leeractiviteiten passen goed bij ons gedachtegoed, maar we hebben nog tijd nodig, voordat we ze kunnen realiseren.

Bijlage 12 – Het zwembad

Bronnen

AWP Sociale Kwaliteit e.a. (2021),
IJkpunten voor goed burgerschapsonderwijs.
AWP-SK.

Bas, J. en Meir, W. van (2023).
Inzicht in burgerschapsvorming. Kennis en didactiek voor het basisonderwijs.
Coutinho.

Expertisepunt Burgerschap (2024-2026).
Burgerschap op school. Magazine voor basis- en voortgezet onderwijs.
Expertisepunt Burgerschap.

Heilbron, H. (2023).
Whitepaper: van Burgerschap naar Wereldburgerschap in het onderwijs.
Wereldburgerschap verankeren in het PO & VO.
Fawaka WereldBurgerschap.

Jansen, I. en Pennewaard, L. (2025).
Teamgids Meertaligheid po. Wijzer in het curriculum.
Amersfoort, SLO.

Kruijssen, J. en Eidhof B. (2024).
Handboek Burgerschapsonderwijs. Voor het primair onderwijs.
Amsterdam/Den Haag.

Kwaliteitszorg.nl (2023).
De leerlingenpopulatie in beeld brengen. *Kwaliteitszorg.nl*.
<https://kwaliteitszorg.nl/de-leerlingenpopulatie-in-beeld-brengen/>

Laan, A. van der, Kampman, L., Gelinck, C. en Oberink M (2025).
Stappenplan burgerschap. Werken aan doelgericht en samenhangend burgerschapsonderwijs in het po, vo en (v)so.
SLO.

Nieuwelink, H (2021).
Burgerschap en sociaal-emotioneel leren, burgerschap op de basisschool.
PO-Raad en Stichting School en Veiligheid.

Nieuwelink, H. (2023).
Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid. Een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs. Lectorale rede.
Hogeschool van Amsterdam.

Rinnooy Kan, W. F. (2023).
De school als oefenplaats voor burgerschap.
Onderwijskennis.nl (NRO).

Voortgezet Werkplezier (z.j.).
De droomvraag.
Voortgezet Werkplezier.

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Ga jij ook aan de slag met de Teamgids? Je vindt deze en andere vakoverstijgende hulpmiddelen op onze themapagina Curriculumontwikkeling op school. Scan de QR-code.